

Галина Петросаняк, народилася 1969 року в українських Карпатах. Авторка збірок віршів та есеїв *«Парк на схилі»* (1996), *«Світло окраїн»* (2000), *«Спокуса говорити»* (2008), *«Політ на повітряній кулі»* (2015), *«Екзофонія»* (2019), збірки оповідань *«Не заважай мені рятувати світ»* (2019) і роману *«Вілла Анемона»* (2021). На початку 2022 року у швейцарському видавництві вийшла її збірка вибраних віршів *«Exsophonien»* у перекладах німецькою мовою.

Лауреатка літературної премії Губерта Бурди для молодих ліриків Східної Європи (2007) та премії ім. Івана Франка (2010). Перекладачка з німецької мови, серед перекладів — автобіографії Александра Гранаха *«Ось їде людина»*, Соми Моргенштерна *«В інші часи. Юні літа у Східній Галичині»* та роман Андре Камінського *«Наступного року в Єрусалимі»*.

«Міста для мене діляться на ті, в яких потрібно дивитися під ноги, й ті, де цього можна не робити. Бо в перших легко перечепитися об розхитану плиту тротуару, що під ногами вибивається з землі, ставлячи ідеальну підніжку безпечному пішоходові, який дозволив собі замилуватися аркадою, пілястром або фронтоном. Крім схарпудженої плити тротуару тут під ногами, у найнесподіваніших місцях на вас чатують металеві гаки або штирі, про походження й призначення яких не знають навіть найскрупульозніші краєзнавці. А спускаючись у такому місті сходами фешенебельного ресторану й роблячи крок з останньої сходинки, ви запізно із боєм (зовсім не метафоричним, а справжнім) з'ясовуєте, що сходинка вища, ніж були попередні».

Галина Петросаняк

Наш сусід Альберт Гофман

Галина Петросаняк

Наш сусід Альберт Гофман

Галина Петросаняк

Наш сусід Альберт Гофман

Петросаняк Галина

Наш сусід Альберт Гофман / Галина Петросаняк. – Чернівці : Книги – XXI, 2022. – 152 с.

ISBN 978-617-614-380-2

А ви помітили, що у подорожах час минає повільніше? Такий ефект виникає тому, що в незнайомих місцях ми фіксуємо увагу на не бачених досі речах. Ми перебуваємо тут і тепер, свідомо проживаючи свої враження. Покидаючи місто, до якого ви вперше прибули учора вранці, ви відчуваєте, ніби тут провели не два, а щонайменше п'ять днів. Таким способом подорожі продовжують життя. Читаючи цю книжку, ви побуваєте у містах кількох країн. А ще зустрінете знайомих і незнайомих, чий вплив на наше сьогодні важко переоцінити. Можливо, хтось із них уже був чи й досі є вашим таємним супутником, співрозмовником або опонентом. А хтось, можливо, несподівано простягне вам ключ, який ви шукаєте...

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

ISBN 978-617-614-380-2

© Книги – XXI, 2022

© Галина Петросаняк, 2022, *текст*

© Анна Стьопіна, 2022, *обкладинка*

Наш сусід Альберт Гофман

ЕДВАРД БЕРНАЙС, АБО ПЛОДИ ХУЦПИ

Батька піару, модерної пропаганди й реклами звуть Едвардом Бернайсом.

Хто був цей чоловік, що визначив цивілізаційні шляхи ХХ сторіччя не меншою – якщо не більшою – мірою, ніж найвідоміші історичні постаті?

Можливо, ви здивуєтеся, але дід Едварда Бернайса походив з Тисмениці, бабуся – з Бродів, а прадід – з Бучача. Зигмунд Фройд доводився йому рідним дядьком. Бернайсову матір звали Анною Фройд, вона була рідною, на два роки молодшою Зигмундовою сестрою. Як і знаменитий брат, вона народилася у чеському містечку Пржиборі й росла у Відні, в єврейській, але асимільованій родині. Єврейських звичаїв не дотримувалися, спілкувалися німецькою мовою, вважали себе частиною німецької культури, яку неабияк шанували. Чотири роки Анна вчилася у педагогічному семінарі при монастирі урсулянок у Відні: серед сорока п'яти студенток семінару п'ять походило з єврейських родин. Семінар Анна закінчила з відзнакою...

Її чоловіком став Елі Бернайс, внук відомого рабина з Гамбурга, родича Гайнріха Гайне. Цікаво, що трохи згодом Зигмунд Фройд одружився з Бернайсовою сестрою

Мартою, отож з Фройдом ідеолог і класик піару Едвард Бернайс пов'язаний подвійним родинним зв'язком. Його батько Елі заснував перше у Відні бюро подорожей, що успішно розвивалося. У сім'ї народилося спочатку двоє дівчат, Елів син – Едді – з'явився на світ третім, 1891 року. Йому заздалеку минув рік, коли справи в туристичному батьковому бюро різко пішли на спад і родина перебралася до Америки. Це за офіційною версією, однак дехто з біографів пише, що цей переїзд був утечею: Елі Бернайс утікав від аліментів, які мусив виплачувати позашлюбним дітям. Та Анна Фройд у своїх спогадах про це не згадує. Про чоловіка вона відгукується лише позитивно, підкреслюючи його милосердя й готовність допомагати іншим. У своїх спогадах про батька Едвард Бернайс пише, що той був безкомпромісний і запальний, розумний, начитаний і дуже підприємливий.

В Америці Бернайс-батько став успішним підприємцем, торгував зерном на біржі. У Нью-Йорку в подружжя народилося ще дві доньки. Родина була заможна, єдиний син Едді здобув добру освіту, зокрема й німецькою мовою, якою завжди говорили вдома. У шістнадцять він з відзнакою закінчив гімназію, а згодом чотири роки навчався в аграрному коледжі Корнелльського університету. Однак аграрна справа не вабить юнака, 1912 року він залишає університет. Йому двадцять, батько відсилає його на студії до Парижа, але за кілька місяців молодик повертається до Америки й разом з другом веде медичний журнал. На початку війни він працював у «Metropolitan Music Bureau», згодом у продюсерській агенції, що рекрутувала талановитих митців. Молодий Бернайс був причетний до американських успіхів балету Дягілева, гастролював з Карузо й іншими митцями. А наприкінці 1918-го двадцятисемирічний Едвард поїхав на мирну конференцію до Парижа в ролі радника президента Вільсона у складі так званого Committee of public information – Комітету суспільної інформації.

Цей комітет став справжнім інкубатором пропаганди. З 1917 року, коли США несподівано вступили у війну проти Німеччини, завданням комітету було «продавати» війну своїм громадянам. Залучаючи впливових осіб, виправдовувати участь США у війні, увиразнювати образ ворога й так піднімати воєнний запал американців, підштовхуючи їх до мобілізації. Образ ворога увиразнили до того, що симфонічним оркестрам у філармоніях було заборонено грати Бетговена, бо він німець. У Парижі Комітет суспільної інформації брав участь у підготовці Версальського договору. За п'ять місяців Едвард Бернайс знову повернувся до Америки й заснував власну рекламну агенцію. Едді Бернайс відмовився від слова «пропаганда» (походить від латинського «поширювати»), яке внаслідок війни отримало негативну конотацію, і свою нову професію назвав *public relations counselor* – радник з формування суспільної думки.

У цей час Бернайс готує до друку в США праці свого дядька Зигмунда Фрейда й обмірковує, як ірраціональний потенціал поведінки людей використати в маркетингу. Фрейдівське вчення про підсвідоме, праця Густава Лебона про психологію мас і власний досвід підштовхують Бернайса заробляти гроші на схильності людей діяти емоційно й ірраціонально. 1923 року виходить перша його книжка «Crystallizing Public Opinion». У ній Бернайс сформулював завдання спеціаліста з піару: бути посередником між підприємцем і споживачами, налагоджувати діалог двох сторін так, щоб публіка відгукувалася на пропозицію підприємця. Пояснювати підприємцю, як функціонує маса, рушіями якої є не розумні аргументи, а підсвідомі бажання й пристрасті. Публіку ж піар-спеціаліст має переконати в добрих намірах підприємця. Бернайс пише: «Якщо ми зрозуміємо, як функціонує масова свідомість, ми зможемо на власний розсуд непомітно для мас контролювати й регулювати дії мас». На його

думку, – і тут він зовсім не помиляється, – ті, хто вміло й непомітно маніпулює людьми, є справжньою невидимою владою у демократичній країні.

1922 року Бернайс одружився, не повідомляючи батьків, але за дружину взяв ту, яку йому батько радив засватати ще п'ять років тому, – Доріс Фляйшманн, доньку адвоката й активістку боротьби за права жінок. Вона стала першою американкою, яка після одруження не змінила прізвище на чоловікове. Однак це не означало, що вона залишилася осторонь діяльності свого чоловіка. Насправді Доріс активно з ним співпрацювала, була кимось на зразок сірого кардинала їхньої фірми. Вона мала неабиякі літературні здібності, писала тексти до багатьох рекламних кампаній і була співавторкою ідей свого чоловіка. Дружину Бернайс називав своїм найціннішим активом (*asset*), а свої стосунки з нею – цілодобовим партнерством. І справді – поки він зустрічався з клієнтами, Доріс розробляла нові ідеї і стратегії, не з'являючись на публіці. Доріс Фляйшманн написала книжку, яка називається «A Wife is Many Women». Дуже цікавою ця назва здається мені в контексті феміністичної діяльності Доріс.

У середині 20-х Бернайс успішно впроваджує розроблені його фірмою принципи, працюючи як піар-спеціаліст для великих підприємств, серед яких «Procter&Gamble», «General Motors», «General Electric» та інші. Бернайс пропонує товар, діючи на інстинкти й емоції широкого кола людей, штучно наповнюючи цей товар сенсами, що пов'язані зі свободою, насолодою, значущістю, молодістю, сексуальністю. Одне з основних його правил: піар має бути непомітним. Отож батько піару витончує свої маніпуляції: мотузки, за які він смикає, змушуючи маси танцювати під свою дудку, невидимі для неозброєного ока. Бо, пропонуючи товар, Бернайс не просто рекламує його, а створює з нього подію. Чи треба казати, що вже в цей час Едді

Бернайс живе в найпрестижніших апартаментах, а свої обладунки святкує у найдорожчих готелях і ресторанах?

Мабуть, найвідомішим Бернайсовим проектом цього часу є експеримент з рекламою сигарет «Lucky Strike», замовлення фірми «American Tobacco Company». Сигарети утвердилися як символ чоловічої сексуальності, незалежності й свободи, а куріння – як прерогатива чоловіків. Щоб розширити коло покупців сигарет, Бернайс вирішує зробити куріння символом прав жінок. Він залучає до реклами багатих емансипованих дам, які закурюють «Lucky Strike» в публічних місцях. Досі це було чимось небаченим. Дами курять на велелюдному великодньому параді перед камерами, а на обурення реагують твердженням, що куріння – їхнє право. Наступного дня фотографії з'являються у газетах. Сигарету Бернайс подає як «смолоскип свободи», зробивши її символом емансипації жінки. Кількість жінок-курчинь швидко зростає. Продажі «Lucky Strike» стрімко йдуть вгору.

Едді Бернайс любить залучати у свою роботу авторитетні суспільні кола, тому для нього важливе знайомство з якомога більшою кількістю відомих і впливових людей. У його проектах завжди звучать голоси тих, до кого звикли дослухатися інші, наприклад лікарів. На замовлення фірми, що продає шинку, він розробляє кампанію, в якій лікарська комісія проводить дослідження й доходить запланованого висновку, що їсти шинку на сніданок дуже корисно для здоров'я. Результати своїх досліджень комісія посилає чотирьом тисячам інших лікарів, які ці результати розголошують. «Якщо вам не смакує шинка, але ви прагнете бути здоровим і чотири тисячі лікарів кажуть вам, що шинка – це корисно, то ви їстимете її» – так згодом коментував цю кампанію її автор. І справді – відтоді шинка зі смаженими яйцями вважається класичним американським сніданком.

Але шинка – це ще пів біди. Гірше те, що відомі успішні лікарі за Бернайсової ініціативи виступають і в рекламі сигарет. Услід запитанню: «Лікарю, що Ви курите?» – вони елегантно дістають сигарету з пачки «Lucky Strike» й «обгрунтовують» користь куріння. Свою ж дружину Бернайс намагається переконати в протилежному, наполягаючи, щоб вона кинула курити.

1928 року виходить друга книжка Едварда Бернайса «Пропаганда». Автор ґрунтовно заглиблюється у психологію групи й маси, інтерпретуючи її як основу для маніпуляції багатьма людьми. На думку Бернайса, маси не спроможні на демократичні рішення. *«Свідома розумна маніпуляція, що формує звички й переконання багатьох людей, – важливий елемент демократичного суспільства. Ті, хто керує цим суспільним механізмом, утворюють невидимий уряд, який і є справжньою рушійною силою демократичної спільноти»*, – пише він. І впритул наближається до так званої «соціальної інженерії», коли інтереси й уподобання суспільству накидають експерти, які таким чином цим суспільством керують. Фахівці з піару і є такими експертами, бо вони знають психологію мас, розуміють підсвідомі прагнення й пристрасті громади. До речі, у тридцятих роках нацисти в Німеччині були захоплені тим, як працювала пропаганда й реклама в Америці. За свідченнями знавців, Геббельс студював Бернайсові книжки і, адаптувавши їх до німецької ситуації, «успішно» застосовував.

Після Другої світової війни Едвардові Бернайсу й далі вдається успішно маніпулювати на політичному полі. Щоб знищити демократичний уряд Гватемали, який націоналізував частину бананової плантації, що належала американській фірмі «United Fruit Company», на замовлення останньої Бернайс за допомогою власних медіа переконує всіх, – зокрема й Центральне розвідувальне управління, – що у Гватемалі керує Радянський Союз, загрожуючи

Сполученим Штатам. Бананова фірма фінансує місцевих заколотників у Гватемалі. Вони досягають мети – повалення уряду. Після цього в країні починається тривала громадянська війна. Знайомий почерк, чи не так?

Едвард Бернайс прожив 104 роки й помер 1995-го. Він пишався своїми успіхами, вважав, що діло його життя безсмертне.

На те виглядає, адже реклама, піар і пропаганда – три страви, якими нас годують щодня. Ці троє – плоди одного дерева.

Дерево називається хуцпа.

Хуцпа, згідно з німецькомовною Вікіпедією, – це суміш нав'язливої зухвалости й цілеспрямованого вишуканого нахабства, до яких вдаються з егоїстичною і корисливою метою. Слово походить з їдишу, завдяки йому воно відоме в усіх європейських мовах. Але чи хуцпа є суто єврейським феноменом? Аж ніяк. У різних масштабах і з різною мірою майстерности її практикують представники всіх націй. Приклад, який дотепно пояснює, що таке хуцпа, я почула у відео рабина з Франкфурта: якщо єврей приходить в синагогу з айфоном – це зухвалість; якщо він піднімає слухавку під час проповіді – це нахабство. А якщо при цьому він просить рабина стихити голос, бо, мовляв, не чує свого співрозмовника, то це вже хуцпа.

Це приблизно так, якби ви найняли лікарів, щоб ті переконували в користі сигарет.

Це приблизно так, якби ви оголосили сигарету смолоскипом свободи, одночасно забороняючи курити власній дружині.

Або найняли «ополченців» боротися проти нібито карателів.

Або... Ряд можна продовжувати.

Хуцпа має парадоксальну природу: попри нечувану зухвалість, вона не завжди тотожна брехні. Однак правда, на

якій вона іноді може ґрунтуватися, у конкретному контексті має сумнівну цінність або не грає великої ролі, використо-вується лише для викликання довіри, прикриття нахабства чи відволікання від нього уваги.

Ви можете заперечити: мовляв, піар, реклама й пропа-ганда можуть бути кришталево етичними. Адже самі по собі вони нейтральні й зводяться до мистецтва створювати громадську думку про відповідні продукти чи явища за до-помогою друкованого чи мовленого слова, образів і симво-лів. Не заперечую, але важливо ні на мить не забувати про основну мету цих трьох. А її нечасто озвучують публічно. Бо мета ця – змусити нас купити, підтримати, вибрати. Для нашого ж блага? А от це вже далеко не завжди. Насамперед для блага того, хто за створення громадської думки платить.

А про своє благо ми повинні подбати самі.

І пам'ятати: там, де всі одної думки, не думає ніхто.

Anna Freud-Bernays. Eine Wienerin in New York. Die Erinnerungen der Schwester Sigmund Freuds / Hrsg. von Christfried Tögel. Aufbau-Verlag, Berlin, 2004.

https://de.wikipedia.org/wiki/Edward_Bernays

<https://www.arte.tv/de/videos/071470-000-A/edward-bernays-und-die-wissenschaft-der-meinungsmache/>

Michael Kunczik. Public Relations. Konzepte und Theorien. Böhlau Verlag. Köln, Weimar, Wien, 1993.

МОЛОЧНІ БРАТИ

Мабуть, у кожного читача, у кожної читачки є книжка, яка зіграла в його / її житті особливу роль. Доленосна книж-ка-одкровення, що стає частиною особистості і ще бага-то років – нерідко й назавжди – у різних формах і вимірах присутня у житті. Її героїв, її оповіді годі забути, а її простір ніколи не зникне з твоєї внутрішньої ментальної мапи. Така книжка дарує не лише найцінніших принагідних співрозмов-ників, але й людей, що стають дорогими назавжди. Завдяки їй відвідуєш місця, до яких інакше ніколи б не потрапив, а села чи міста, що раніше здавалися незначними й неціка-вими, завдяки книжці стають магічними. Завдяки їй з тобою трапляються неймовірні історії. Такою книжкою хочеться ділитися: про неї розповідаєш за кожної нагоди, її купуєш у десятках примірників, щоб роздарувати найкращим людям.

Такою книжкою став для мене автобіографічний роман Александра Гранха «Da geht ein Mensch» («Ось іде люди-на»). Роль цього роману особлива ще й тому, що завдяки йому я наважилася стати перекладачкою. Бо якби віддала його перекладати комусь іншому, то, мабуть, відчула б те, що відчуває закохана дівчина, необдуманно вклавши руку найдорожчого хлопця в руку подруги.

У моїй бібліотеці автобіографія Александра Гранаха з'явилася завдяки німецьким туристам, яким я показувала Івано-Франківськ. У Німеччині книжка витримала багато перевидань, вона широко відома. Отож мою ідею перекладу роману фінансово підтримав Німецький культурний центр Гете-інституту, і 2012 року переклад вийшов у Видавництві Жупанського.

Вісімнадцятого квітня 2020-го від народження Александра Гранаха минуло 130 років. На світ він з'явився 1890 року в селі Вербівцях теперішнього Городенківського району Івано-Франківської області в бідній багатодітній єврейській родині. У дитинстві його звали Єсаєю Гронахом. З шести років він працював помічником пекаря у Городенці, а згодом у Заліщиках, Станиславові й Коломиї. 1905 року хлопець уперше побував у єврейському театрі Гімеля у Львові. Сцена зачарувала його: уже тоді він вирішив присвятити театрові життя і всупереч усьому став одним з найпопулярніших німецьких акторів свого часу.

Вихованець акторської школи Макса Райнгардта в Берліні, кар'єру Гранах розпочав 1918 року з ролі Шейлока в постановці драми Шекспіра «Венеційський купець». З 1921 року він працює у Берлінському театрі та в Прусському державному театрі. Паралельно знімається в кіно (Юда у фільмі «INRI», легіонер у фільмі «Втеча в чужий легіон», маклер у фільмі про графа Дракулу «Носферату», Марат у фільмі «Дантон» й ін.). 1930 року Александер Гранах відвідує Галичину, побувавши в Городенці, Станиславові й Коломиї.

Після приходу до влади Гітлера актор вирішує перебратися в Радянську Україну. Він працює у Київському єврейському театрі, а також у Москві, зігравши дві ролі в радянських фільмах (ватажка циганського табору у фільмі «Останній табір» та Георгія Димитрова у фільмі «Борці»). Восени 1937 року в Києві Гранаха арештували, звинувативши у шпигунстві. У Лук'янівській в'язниці він провів вісімнадцять днів.

Уникнути радянських таборів йому допомогло втручання Леона Фойхтвангера, який клопотав про його звільнення особисто перед Сталіним.

1938 року Гранах емігрує до США. Вкотре йому довелося долати мовний бар'єр, вивчаючи англійську. Свою акторську кар'єру він розпочав заново, уже в Голлівуді. Завдяки ролі агента КДБ Копальського у відомому фільмі Ернста Любича «Ніночка» (1939), головну роль в якому зіграла Грета Гарбо, Александер Гранах став відомим голлівудським актором. Автобіографію він починає писати 1943 року. І раптово помирає 1945-го внаслідок ускладнення після операції на апендицит. Книжка виходить уже після смерті автора.

З першого абзацу автобіографії Гранаха видно, що люди, які населяли світ його дитинства, утворювали у сприйнятті автора певну цілість, яка перекривала національні розбіжності: *«Земля у Східній Галичині чорна й соковита, вона завжди виглядає якось сонно, немов велетенська гладка корова, що добродушно дозволяє себе доїти... Вона дає масну олію, жовтий тютюн, важку, мов олово, пшеницю; її багатства – старі сонні ліси, річки й озера, а передовсім – здорові люди: українці, поляки, євреї. Незважаючи на різні звичаї й релігії, усі вони подібні між собою. Галичанин непероткий, добродушний, трохи лінивий і плодовитий, як його земля».*

До цього мотиву у своїй книжці автор повертається ще не раз.

Наприклад, коли розповідає про своє повернення на батьківщину по дев'яти роках у Берліні. Тоді він почувається галичанином, як, мабуть, і тридцять років згодом, пишучи ці рядки: *«У Німеччині я чув, як зневажливо німці говорили про Галичину... Щойно звучало слово “Галичина”, усі лише крутили носами. Із приміського потяга, що рухався повільно, я дивився на цю масну сонну землю. Я поглинав поглядом розкіш цих*

насичених зелених пагорбів, ці малі річки, що вилися змійсто, ці озера й мрійливі ліси. Тепер усе було ще набагато кращим, ніж тоді, а ці люди в потязі! У їхніх звернених на чужого поглядах були спокій і цікавість. Як благодатно звучали для мене українська селян та їдиш містян! При цій зустрічі моє серце забилося швидше. Вони розпитували, і я розповідав про Берлін. Вони хотіли знати все: як виглядає далекий світ, з чого там живуть люди, як обробляється земля, які ціни, і чи справді кайзер ніколи не свариться зі своєю дружиною, і що їдять кайзерові діти по неділях. Дівчата з широкими стегами й пишними персами, з безсоромним блиском ув очах, зі шкірою кольору домашнього пшеничного тіста – коли я пішов з дому, вони ще були дітьми – допитливо всміхалися мені. Це ж Вікно – остання станція перед Городенкою...».

Мотив молочного братства особливо виразний, коли Гранах розповідає про своїх сільських сусідів-вербівців: «Сторонки у нас із Федорківими були дуже тісні. Ми мешкали по сусідству, а тато і Юзь Федорків були прикладом дружби. Та й на кожного з нас припадало по другові-ровесникові. Мама народжувала у той самий час, що і Юзиha, і діти повзали в обох хатах, часом ділилися одним шматком, а зовсім малі смоктали груди обох жінок».

Отже – молочні брати, у буквальному сенсі. Цей образ не давав мені спокою, і коли я знайшла ще кілька свідчень подібного братства між українцями і євреями – наприклад у Соми Моргенштерна, – то подумала, що попри всю складність взаємин між представниками цих двох народів образ усе ж є метафорою їхнього зв'язку в Східній Галичині того часу. Щоправда, феномен молочних братів знаходить своє вираження лише там, де ці два народи живуть у безпосередній близькості, де годі уникнути контакту один з одним, тобто в селах і – частково – у малих штетлях.

У Гранаховому випадку таке братство безпосередньо засвідчено, так би мовити, й з іншого боку.

Вербівці – рідне село ще одного знаменитого митця. Це відомий оперний співак, володар драматичного тенора на три октави Михайло Голинський. І він теж народився 1890 року. І теж написав книжку спогадів. Ось дещо довга цитата з цієї книжки: «Із села Вербівці вийшло двох артистів: я, як оперний співак, і жид Александр Гранах, славний драматичний актор славного театру Райнгарда в Берліні. Пізніше він дістався до Голівуду і виступав у голосному свого часу фільмі “Ніночка”. Я довідався, що Гранах написав свої “Спомини” про свою кар'єру, в яких дуже тепло згадує про свої дитячі літа у Вербівцях і про своїх найближчих сусідів – Юзя Федоркового-Голинського, мого стрия. Хата моїх родичів була третя від маленької хатини його родичів. Ми з ним розійшлися малими хлопцями: я поїхав до Коломиї до гімназії, а він поїхав в світ за очі... Здибалися аж в часі першої світової війни в шпиталі на Мадяричині на концерті Червоного Хреста, на якому я співав, а він рецитував. По концерті він запросив мене до своєї кімнати, і в часі нашої розмови я побачив над його ліжком Korpzettel, на ньому місце його народження – Вербівці, Городенківського повіту. Ми скрикнули, обнялися і розплакалися... Я тому так розписався про артиста Гранаха-жида, що, уродившись в українському селі і зжившись з нашим народом, він його полюбив, як свій рідний, і мимо того, що до нього вже ніколи не верне, але дальше любить і якнайкраще його згадує. Це може бути приміром для всіх тих, що не мали рідної землі (лиш камінь!) під ногами!».

У романі Гранаха є епізод, коли наприкінці Першої світової війни вже дорослі його брати їдуть у Вербівці й з'ясовують, що їхню хату спалили. Федоркови почуваються винними, бо не завадили цьому. Андрій Федорків каже до старшого Гранахового брата: «Чуєш, Шахне Ебере, ми ж вирости разом, ми ж завше були, мов Яків й Ісав, іноді лупцювали один

одного, але були братами...». Після цього Федоркови допомагають Шахне Еберу відбудувати зруйновану хату.

Гранахові шанувальники, мабуть, знають, що існує книжка листів актора до Лоте Лівен, жінки, яку він вважав своєю дружиною, хоча не був з нею одружений офіційно. Цього шлюбу не хотіла названа матір Лоте, вдова маєтного фабриканта з Цюриха. Протягом дванадцяти років Гранах писав Лоте щотижня. Ось його лист, у якому видно ще кілька граней тогочасного світу Галичини. Залишу його без коментарів.

«Стрий, 19.8.1934.

Моя кохана, нарешті маю кілька годин спокою, нарешті позбувся родичів. У рідному містечку, в Городенці, я не грав, але дорогою зупинився там на дві години й здибав кілька чудових хлопців, сфотографувався з ними (стара звичка), матиму фотографії. Учора був у Станиславові й там теж зустрів кількох неймовірних парубків! І дуже радий, що навідався до свого старшого брата! Розкішний старий селянин, сивий, добродушний, побожний і мудрий, дуже нещасливий через хворобу доньки, якій я мушу допомогти. Він зрадив мені й поведився зі мною достоту, як і тоді, коли я був зовсім малим: гладив мене й заглядав у вічі, прощався “назавжди”, а я пообіцяв йому, що скоро знову навідаюся до нього. Другий брат після найстаршого, той, що у Львові, теж поведився зі мною так, як з малим братом, дуже слухняним і розумним, та все ж малим і милим. Ці двоє були мені справді близькі, і я відчував щось схоже на, – як би то сказати, – кровний зв’язок. Але родина загалом – хай Бог боронить! Жах! Кожен вбачав у мені свій щасливий шанс, усі думали, що я маю десь незліченні скарги і, щоб їх ошчасливити, мені варто лише сягнути рукою в кишеню. А найогидніші ті, що породичалися завдяки одруженню, ті, яким про мене казали як про велику надію на спадок; деякі так увивалися довкола мене – властиво, геть “молоді” й нерозумні напівселяни...

Це з негативного, але є і позитивне. У цих малих містечках існує справжня інтелігенція й дуже чисті, сповнені жаги люди, які справді люблять мене, пишаться, що я знайшов сили пробитися в Європі, й стежать за моїм розвитком; вони люб’язні й сповнені ніжності і вболівання. Старий приємний пекар, який багато читає й схожий на Натана Мудрого, просив мене пообіцяти йому, що я берегтиму себе, а передовсім не пиячитиму, щоб не постраждав “престиж” міста Коломиї... Там, у Коломиї, я маю не лише родичів, а й кілька друзів, дуже мені дорогих. У цій метушні, гармидері, у цьому теплому коконі любови я мандрував рідною землею, такою, як і має бути земля: зеленою, чорною й жовтою від злаків. Властиво, я щасливий!».

Александр Гранах. Ось іде людина / З німецької переклала Галина Петросаняк. Київ: Видавництво Жупанського, 2012.

<http://www.ukrcenter.com/Література/Михайло-Голинський/25833-1/Спогади>

Du mein liebes Stück Heimat. Briefe an Lotte Lieven aus dem Exil / Hrsg. von Angelika Wittlich und Hilde Reher. Ölbaum, Augsburg, 2008 (Переклад мій).

ГАЛИЦЬКІ НІМЦІ

Метафора «молочні брати», яку галичанин Александер Гранах увиразнив в автобіографічному романі «Ось іде людина», з перспективи українців стосується не лише галицьких євреїв. Молочними братами українців Галичини протягом близько 150 років були й німці, що від кінця XVIII сторіччя прибували сюди в рамках так званої Йосифінської колонізації.

У випадку зі швабами – як у нас називали німців – негативний зміст поняття «колонізація» зводився до мінімуму, принаймні для українців. Галицькі німці не загрожували надмірно асимілювати українських сусідів ні щодо мови, ані щодо релігії. А що стосується господарювання й побуту, то галичанам-українцям від німецьких сусідів таки було що перейняти. Важко сказати, як цим шансом скористалися українські мешканці десятків сіл і міст, де поруч з ними (а також з поляками, євреями, вірменами) мешкала здебільшого добре організована, дисциплінована й старанна німецька громада.

Як усе розгорталося?

Цього літа мені довелося побувати в Ульмі. Постояти на острівці серед Дунаю, у місці, що називається

«Schwall» – слово можна перекласти як «бистрінь». Саме звідси відчаливали кораблі на схід, а починаючи від 1781 року кількість тих, що пливли до Відня, значно збільшилася. На палуби суден піднімалися безземельні селяни, наймити-поденники, слуги, а також бідні ремісники: ткачі, шевці, столярі, ковалі, мельники й інші. Частина з них була із землі Пфальц, інша – з Баден-Вюртембергу. Вони пливли на схід шукати кращої долі.

Чому саме від 1781-го? Бо після смерти Марії-Терезії – попри всі свої численні чесноти вона, ревна католичка, про рівноправність конфесій і чути не хотіла – час релігійної толерантності таки настав. Син монархині Йосиф II проголосив вердикт, згідно з яким некаатолики отримували право вільно практикувати релігійність у рамках своєї конфесії. Отож ця хвиля еміграції з Німеччини була переважно протестантською.

З Відня переселенці через Моравію возами (іноді й пішки) діставалися до Кракова, а звідти їх розподіляли по селах. На новій батьківщині вони отримували сяке-таке житло, поле, плуг, пару волів чи коней, корову й зерно для сівби. Протягом року їх постачали продуктами харчування. На десять років звільняли від податку на землю, неоплачуваної праці й десятини. Однак відсталість краю, бідність, бездоріжжя й міжетнічна напруга багато кого розчарували й спонукали до дальших пошуків щастя. Наприкінці XIX сторіччя галицькі німці масово емігрували до Америки. Згідно з Вікіпедією, 1900 року в Галичині (включаючи сьогоднішню польську її частину) мешкало близько 80 тисяч німців.

Чимало галицьких німців володіло українською мовою, брало участь у визвольних змаганнях українців або сприяло Україні якимось іншим чином. Назву лише тих, про кого добре знаю: Теодор Цеклер – засновник і керівник комплексу для дітей-сиріт, німецької школи, а згодом і гімназії у Станиславові, пастор і лідер німецької громади; Ганс

Кох – уродженець села Зимної Води біля Львова, теолог, історик, засновник Інституту Східної Європи, перекладач української поезії німецькою мовою; Еразмус Цеклер – внук Теодора Цеклера, лікар-хірург, багато років очолював кардіологічний центр у місті Бад-Оенгаузені, письменник, автор книжок про діяльність своєї родини в Галичині, упорядник книжки оповідань Ганса Коха, а також романів на медичну тематику. Цього, 2020 року Еразмус Цеклер відсвяткував 95 літ від дня народження. Народився, до речі, у Станиславові.

Еріх Залінг – «батько» перинатальної медицини

21 липня 2020 року докторові медичних наук, професору Еріхові Залінгу, відомому на весь світ «батькові» перинатальної медицини, теж виповнилося дев'яносто п'ять років. 2019-го професор Залінг ще був почесним гостем міжнародних конгресів перинатальної медицини в Сургуті й Стамбулі. Наприкінці шістдесятих років лікар-акушер клініки в Берліні Залінг запропонував опікуватися дітьми в утробі матері, запобігати, виявляти й усувати можливі патології ще до народження дитини. Він запровадив чимало нововведень в акушерстві. Іменем Залінга названо інститут перинатальної медицини (Erich Saling-Institut für Perinatale Medizin e. V.), Еріх Залінг – засновник і почесний президент International Academy of Perinatal Medicine, його ім'я носить фундація, існує премія його імені.

Серед найважливіших нововведень професора Залінга, які успішно застосовують у цілому світі, є, наприклад, амніоскопія: аналіз навколоплідних вод вагітної для встановлення стану здоров'я плоду. А ще – спеціальна програма для вагітних, що запобігає передчасним пологам, а також спосіб належно повернути дитину, що перед народженням

розташована в утробі неправильно. А ще – метод запобігання проникненню інфекції в матку вагітної. Завдяки цим новаціям кількість викиднів і смертність немовлят у цілому світі скоротилася в рази. Еріха Залінга нагороджено єдиною федеральною відзнакою Німеччини – орденом «За заслуги перед ФРН».

Професор Еріх Залінг живе в Берліні.

А народився він... у Станиславові.

Його батьки були галицькими німцями й мешкали на одній з вулиць Колонії Княгинин у Станиславові. Батько Генріх Залінг працював лісником, будинок лісництва стояв поблизу села Зеленої Надвірнянського району. В інтерв'ю для газети галицьких німців з нагоди свого дев'яностоп'ятиліття професор Залінг каже, що стежить за життям в Україні. А ще ділиться своїми давніми спогадами з міста свого дитинства, Станиславова: *«Дитиною, прогулюючись іноді містом, я найбільше любив купувати у вуличних продавчинь смажене гарбузове насіння. Його загортали у кульочки з газетного паперу. Розлушувати насінини зубами – це було особливе мистецтво; я досі пам'ятаю ту насолоду, як і захочувальні вигуки продавчинь: "Зернята!"»*.

Організація галицьких німців

Згідно з умовами таємного додатку до Акта Молотова – Ріббентропа, наприкінці 1939-го – на початку 1940 року німці Східної Галичини мусили покидати батьківщину й переселитися в західну частину Польщі, яку нацисти анексували, у землю Варти довкола Познані. З собою переселенці з Галичини могли взяти лише 25 кілограмів багажу на особу. Після війни, коли земля Варти знову стала польською, німці змушені були тікати звідти далі на захід, у Німеччину.

І вже 1946 року було створено організацію Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V. – Комітет допомоги галицьким німцям. Комітет допомагав утікачам влаштуватися у країні їхніх предків.

Ця організація існує досі.

І не припиняє своєї гуманітарної діяльності. Після розпаду Радянського Союзу Комітет допомоги ініціював поїздки до Галичини, і галицькі німці почали здійснювати гуманітарні проекти в різних галузях. Розшукувати й впорядковувати німецькі церкви і цвинтарі, налагоджувати контакти з колишніми українськими сусідами й цих сусідів активно підтримувати. Наприклад, до Івано-Франківська представники організації на чолі з Еразмусом Цеклером не раз привозили медикаменти, медичне устаткування, меблі й інші потрібні речі.

Понад шість десятиліть Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V. видає свою газету. Вона виходить шість разів на рік, її можна передплатити. В газеті публікують повідомлення про проекти, які здійснюють члени організації в Україні й Польщі, розвідки на теми німецької громади Галичини, спогади, (авто)біографії, родинні історії, словом – інформацію про спадщину галицьких німців у різних галузях. А крім того – статті про життя в Україні, новинки з української літератури, що з'являються в перекладі німецькою мовою. Один із членів громади Манфред Даум уже багато років упорядковує електронний архів. У цьому архіві зібрано інформацію про понад 90 тисяч родин і понад триста тисяч осіб. Архів має у своєму розпорядженні оцифровані метричні книги німецьких мешканців з близько трьохсот населених пунктів Галичини.

Галицькі німці видають чимало книжок, покажчиків, брошур, фотоальбомів з найцікавішими старими фотографіями з Галичини, збірники пісень і віршів, словники діалектів, розвідок про художників і їхні твори тощо. А що серед

активних членів громади є науковці з науковими ступенями, то не бракує і справжніх історичних наукових розвідок. Серед них – численні публікації професорів Еріха Мюллера, Еразмуса Цеклера й інших. Це різні дослідження окремих історичних аспектів, що ґрунтуються на документах (звісно, що деякі з них прямо стосуються історії України).

Я впевнена, що для українських істориків усі ці матеріали теж мають дуже велику цінність.

<https://de.wikipedia.org/wiki/Galiziendeutsche>
<https://www.galizien-deutsche.de/>
https://de.wikipedia.org/wiki/Erich_Saling
<http://lileya-nv.if.ua/shop/149.htm>
<https://zbruc.eu/node/26575>

Найближча, бо чужа двократно¹

Нінон Ауслендер народилася і виросла в Чернівцях, понад тридцять років вона була дружиною Германа Гессе.

Присутність дива в житті цієї жінки очевидна, але її історія зовсім не про Попелюшку. Бо Нінон Ауслендер завжди була радше принцесою. У десятиліття перед Першою світовою війною її батько Яків Ауслендер був шанованим юристом, президентом палати адвокатів у Чернівцях. Нінон – найстарша з трьох доньок – народилася у вересні 1895 року, коли її матері, Гізелі Ізраелі, заledве минуло двадцять. Заможна родина Ауслендерів мешкала у власному будинку в Чернівцях, мала гувернантку-француженку. Нінон багато читала, з дитинства бездоганно володіла німецькою й отримала особливий дозвіл відвідувати Чернівецьку міську чоловічу гімназію. На фото 1913 року – випускний клас, у якому вона навчалася: близько тридцяти юнаків і троє дівчат.

1909 року чотирнадцятилітня гімназистка отримала подарунок від подружки – роман Германа Гессе «Петер Каменцинд». Книжка справила на дівчину таке враження, що вона

написала листа авторові. І цей лист вражає насамперед зрілістю, свободою й гідністю юної авторки. «Я довго вагалася, писати Вам чи ні. Кілька разів уже майже вирішила, що напишу, але щоразу відмовлялася від свого наміру з страху, так, саме з страху, що Ви можете мені відповісти. Я боялася люб'язного банального листа, такого, що їх люблять писати письменники молодим незнайомим дівчатам. Але оскільки кожна людина вірить, що вона – виняток, і сподівається, що до неї ставитимуться, як до винятку (навіть ця віра – стереотипна), то і я, повіривши, помаленьку вмовила себе все ж написати».

Наступний лист улюбленому письменникові дівчина писала з Яремчого другого серпня 1912 року. За рік, відмінно закінчивши гімназію і отримавши найкращі оцінки з латини й давньогрецької, вона поїхала вивчати медицину до Відня. Влітку 1913-го чернівецька родина подорожує Швейцарією, Нінон пише до Гессе з Санкт-Моріца. Ще за рік, втікаючи від Першої світової війни, мати й сестри перебираються до Відня. Після трьох років студій Нінон Ауслендер покидає медицину, виявивши, що занадто вразлива для професії лікаря. Історія мистецтва – давня пристрасть – стала новим предметом її студій в університеті. За творчістю Германа Гессе дівчина стежити не припиняє й раз-двічі на рік пише йому листи, захоплення в яких врівноважене розумними й цікавими судженнями про його твори.

Письменник відповідає кількома люб'язними рядками. Він на вісімнадцять років старший від своєї кореспондентки, й у нього позаду чимало всього. Син протестантських місіонерів зі Швабії, вихований у жорсткому середовищі пієтизму, в ранньому дитинстві він жив у Базелі. Суворі батьки віддали хлопчика в інтернат, бо не могли собі порадити з його впертістю. Після навчання на продавця книжкової крамниці в Тюбінгені Гессе повертається до Базеля й отримує місце в головній книгарні міста. Молодий чоловік знайомиться

¹ За матеріалами: Ninon Hesse. *Lieber, lieber Vogel*. Briefe an Hermann Hesse. Ausgewählt, erläutert und mit einem Essay eingeleitet von Gisela Kleine. Suhrkamp Verlag, 2000.

з базельським високим світом, наприклад з родинами Ларош і Бернулі. 1904 року Герман одружився з на вісім років старшою Марією Бернулі, яка була першою жінкою-фотографом у Швейцарії і мала фотоательє в Базелі. Родина мешкає на березі Боденського озера. У шлюбі народилося троє синів, але щасливим шлюб не був. Письменник боїться остаточно потонути в міщанському житті, дистанціюється від родини, щоб писати, подорожувати, випробувати східну філософію життя. Через це Марія переживає важкі нервові зриви, певний час її психічним здоров'ям опікується Карл-Густав Юнг. 1918 року Гессе залишає родину в Берні й переїжджає в Тессин, оселившись у селі Монтаньйолі над озером Лугано.

У цей час Нінон Ауслендер – студентка історії мистецтва у Відні – теж одружується, її чоловік – художник Фред Долбін. Але посылати Гессе звістки, принаймні раз на рік, молода жінка не припиняє. Письменник з'ясовує, що самотність гнітить його не менше, аніж міщанський сімейний затишок, й після розлучення 1923 року одружується з молодшою на двадцять років співачкою Рут Венгер.

Але стан самотності й метань у пошуках гармонії в цій шлюбі лише загострюється. З самого початку подружжя живе окремо: Гессе – в Тессині, Рут – у Базелі. Зимув 1923/1924 року молода пара проводить у різних номерах базельського готелю «Краффт». Наступної зими Гессе винаймає помешкання в мансарді, але Рут його з чоловіком не ділить. Душевний стан цього періоду Гессе відтворив в одному з найвідоміших своїх творів «Степовий вовк». Це час, коли письменник близький до відчаю, його не раз навідують думки про саможубство. Самота вбиває не такого вже й молодого чоловіка, але водночас він не хоче по-справжньому зближуватися з будь-ким, боячись утратити таку потрібну для творчості свободу. В цих суперечностях Гессе борсається чимало років.

Його уважна читачка Нінон Долбін відчуває ці суперечності серцем.

Після ранньої смерті її батьків і сестри листування Нінон з Гессе пожвавлюється, 1922-го вони вперше бачаться, а 1926 року відбувається доленосна зустріч в Цюриху. Вони обоє одружені, але в цій зустрічі стають парою. Він живе сам у тессинській Монтаньйолі, Нінон пише своєму чоловікові до Берліна, що Гессе потребує її, вона повинна його врятувати.

Емансипована, добре освічена, фінансово незалежна молода жінка – вона продала квартиру у Відні й батьківський дім у Чернівцях, отримувала близько п'яти тисяч франків річних з капіталу – прагне лише одного: бути поруч зі своїм кумиром, служити йому. Знаючи страх Гессе перед одруженням, в одному з листів вона пише, що вони не мусять оформляти своїх стосунків. Однак після того, як обоє розлучилися й три роки жили поруч у різних помешканнях палацу «Каза Камуцці», їздили разом у лижні відпустки в Санкт-Моріц й Аросу, з'являлися разом у літературному середовищі, Нінон змінила ставлення до свого невизначеного статусу й повідомила Гессе, що хотіла б одружитися. Але, мовляв, якщо він не бажає, то хай усе залишається так, як є...

1931 року – Гессе минуло 54, а Нінон 36 – вони одружуються, і тепер лише смерть розлучить їх.

Хоча ні, вони часто розлучалися.

Навіть у весільну подорож до Рима Нінон їде сама. Навіть дім, який для них у Монтаньйолі збудують друзі, розділено на дві частини, й кожен з подружжя мешкає на своїй половині, ведучи домашнє листування. Та все ж це щасливий шлюб двох вільних і рівних людей. Нінон піклується про господарство, вечорами читає для свого чоловіка вголос, бо в нього ослаб зір. За тридцять років спільного життя вона прочитала для нього понад 1400 книжок. Згодом жінка вела кореспонденцію письменника з видавництвом, вирішувала справи, пов'язані з літературною спадщиною, корегувала його твори. «Він міг жити зі мною лише тому,

що я знала: найважливішою для нього є його праця – і не лише вона сама, але й готовність до неї. Любов і єдність, дружба й приятельство – усе це було другорядним», – писала Нінон. 1946 року Герман Гессе отримує Нобелівську премію.

Попри велику жертвну любов до Гессе, яку жінка зберегла до кінця днів, її особистість в цій любові не розчинилася. Нінон мала власні професійні інтереси й амбіції: як історик мистецтва вона глибоко зналася на античності: грецькій мітології, літературі, пластичному мистецтві. Подорожуючи Грецією і працюючи у найвідоміших музеях Європи – Уффіці, Луврі, Британському музеї, Музеї Ватикану й ін., вона збирала матеріал для своїх наукових статей. Досліджувала образи казок, багатогранність і мітологічне походження бога Аполлона, паралелі між дружиною Зевса Герою й медузою Горгоною. Нінон Гессе вважала, що Гера – пізніша версія Горгони; у своїх подорожах Грецією, яких було щонайменше сім, вона намагалася зібрати якнайбільше підтверджень свого припущення.

У проміжку від другої половини тридцятих до початку шістдесятих років жінка відвідала багато місць, визначальних для грецької мітології: культові святилища Аполлона й Зевса, міста й острови, де відбуваються дії мітів, зокрема місця подвигів Геракла. Її статті не опубліковано. Але в листах, які вона пише своєму чоловікові з цих подорожей, вражає глибина її ерудиції й обізнаності з предметом досліджень.

Із сотень листів до Гессе, із численних фотографій Нінон постає її світлий образ: вона сильна й урівноважена. Ані сліду жертви на привітному й мудрому обличчі. Від 1947 року Нінон Гессе водить авто, вона має власне професійне коло, листується з десятками людей, зокрема й зі своїм колишнім чоловіком Фредом Долбіном, якого вважає другом усього життя. Її листи до Гессе завжди наповнені любов'ю, повагою,

увагою. Нелегкий невротичний характер письменника Нінон врівноважує своєю стабільністю й мудрістю. До останніх днів Гессе в листах вона звертається до нього «мій любий Пташе», «мій найулюбленіший».

У серпні 1962-го вісімдесятип'ятилітній Гессе помирає. В одному з листів цього часу Нінон пише: *«З власної волі я б ніколи не вибрала для життя село в Тессині! Я б воліла жити в Парижі, Лондоні чи Цюриху – де, де поблизу була б наукова бібліотека. Але, – хоч як би дивно це звучало, – відколи він помер, Монтаньйола стала мені батьківщиною. Власне, це природно, адже раніше батьківщиною був ВІН...»*. Вона впорядковувала літературну спадщину письменника, врегулювала питання авторського права, видала листи й інші документи його юности. Щоб врятуватися від туги, вона вирушила в чергову подорож Грецією. Але туга була невблаганна. *«Його смерть розірвала мене. Я – лише половина, закривавлена половина»*.

Нінон Ауслендер-Гессе померла у вересні 1966 року й похована в тессинському селі Монтаньйолі, біля свого чоловіка.

«БУТТЯ КОРИТЬСЯ МЕХАНІЦІ НЕПЕРЕДБАЧУВАНИХ ПОДІЙ»

«Піт митців – вино для муз»¹

У віці двадцяти восьми років чоловік опиняється в чужій країні, мови якої зовсім не знає. Без визнаної освіти, без будь-яких знайомств і протекцій він починає торувати свій шлях – бере некваліфіковану й низькооплачувану роботу, де потрібно працювати, як автомат. Чоловік обдарований, педантичний і впертий. Але за обставин, у яких він опинився, плоди цих рис зріють довго. Твердий горішок німецької мови далеко не всім дається розлушити так, щоб комар носа не підточив. Особливо коли ти маєш на меті не просто сьак-так порозумітися з оточенням, а писати статті до тутешніх газет і журналів. «Приклад для мене – поляк Джозеф Конрад. Я, звичайно, ніколи не сягну його висот, але, що стосується мовного шпагату, вважаю себе його послідовником», – напише він згодом.

Чоловіка звать Любомиром Винником. З радянської Галичини його виштовхує неприязнь до комуністичної ідеології,

з якою в його родини свої порахунки. Якщо розповідати цю біографію з самого початку, то труднощі виникають уже з місцем народження. Любомир Винник не знає, де він народився. Відомо лише, що це теперішня Івано-Франківщина: тут у кількох селах у сорокових-п'ятдесятих минало його дитинство. А потому – дуже ранній старт кар'єри фотографа, художника й журналіста на Донбасі, служба на радянському флоті у Грузії й Одесі. Доленосні зустрічі з Дмитром Павличком і незрячим поетом зі Львова Андрієм Волощак. Далі – праця на Львівському телебаченні, а 1971 року переїзд до Польщі. Два роки згодом починається швейцарська одіссея Винника: він – тоді журналіст у Варшаві – їде до Швейцарії з редакційним завданням.

Але назад більше не повертається.

Тепер Любомирові Виннику сімдесят шість років. Він член спілок журналістів і письменників Швейцарії, експерт кількох німецькомовних видань з питань Східної Європи, автор сотень статей і семи книжок, дві з яких написано українською і які вийшли в Україні. Та це не всі його іпостасі. Крім того, Винник відомий у Швейцарії картуніст, художник і фотограф, що в різних місцях мав цілий ряд персональних виставок живопису й картунів. Чимало його робіт поповнюють колекції приватних осіб, установ і швейцарських музеїв.

Сорок шість років у Швейцарії Любомир Винник робив усе для того, щоб його музам вина не забракло.

«Деяким людям собача вірність здається тваринною»²

Остання книжка Винника з'явилася кілька місяців тому, вона називається «Napoleon war mein Lehrmeister» («Наполеон був моїм наставником»). Це автобіографія, але дещо

¹ Der Schweiss der Künstler ist der Wein der Musen.

² Hundetreue kommt manchen Menschen tierisch vor.

незвична: в її центрі – поруч з автором – такса Наполеон, пес, який жив у родині від 1990-го до 2006 року. Книжка мене вразила кількома ознаками: рівнем володіння німецькою мовою, відкритістю, з якою автор пише свою біографію, й роллю, яку в житті людини може грати тварина.

З читацьких відгуків на книжку я знаю, що рівень її мови вражає і швейцарських читачів. Деякі описані в ній події здаються неймовірними, настільки вони не відповідають пересічним українським уявленням про швейцарське суспільство. Автор пізнає вершини людяності й безодні людської природи. Один епізод: на початку вісімдесятих років, боячись, що йому більше ніколи не доведеться побачити матір, Винник звертається до тодішнього президента конфедерації Курта Фурглера з проханням допомогти організувати візит матері до Швейцарії. Переговори велися на рівні Швейцарського посольства в Москві й п'ять років були безуспішними. А 1986 року при зустрічі Горбачова з Рейганом у Женеві Курт Фурглер особисто клопотав перед Горбачовим у цій справі. І лише тоді візит матері до сина дозволили.

У книжці є розповіді про численні подорожі – службові й приватні, а також про різноманітних людей. Наприклад, якось в Ларнаці на Кіпрі серед яхт найвищого класу автор бачить одну з українським прапором на щоглі. Але, звернувшись українською до людей на облавку, наштотується на стіну нерозуміння, бо там розмовляють лише російською... На замовлення берлінської газети «Junge Freiheit», кореспондентом якої працює Винник, 2005 року він бере інтерв'ю у тодішнього президента Польщі Леха Качинського, який чотири роки по тому загине під Смоленськом...

Історій, які вражають, у книжці чимало.

Винників афоризм *«Деякі птахи не з радости щодня співають»*³ народжений із власного досвіду екзистенційної

боротьби не захищеного жодною професійною спільнотою вільного журналіста й митця: *«Тоді я працював день і ніч. У мене понад сорок клієнтів: піар- і рекламні агенції, газети, журнали, банки, бюро подорожей, промислові підприємства й приватні особи. Мене посилають у численні відрядження на Егейські острови, на Сицилію, в Єгипет, Іспанію. Дехто вважає мене неймовірно успішним або ще гірше – таким, що багато заробляє... Насправді я вимушений бути таким собі пожежником: мені дають лише ті завдання, які не можуть (або не хочуть) виконувати “наші люди”, себто місцеві...»*.

У вирі переїздів з одного винайнятого помешкання до іншого й різноманітних завдань, крім дружини, є лише одна істота, яка в його очах надає усьому сенс. Це такса Наполеон. Такси – дуже розумні й своєрідні пси, вони були супутниками багатьох відомих людей, серед яких Наполеон Бонапарт і Пабло Пікассо. У житті Винника пес з'явився завдяки дружині й зовсім не викликав у нього захвату. Та лише до певного часу.

Уже на самому початку книжки є такі слова: *«Я теж належав до тих “розумних”, які свято вірили, що думати й відчувати дано лиш гомо сапієнс. Маленька такса Наполеон навчила мене кращого: збагнути людське у тварині й тваринне в людині»*. Людям непосвяченим, що не мають досвіду такого близького спілкування з тваринами, це може здатися екстравагантним. Але тільки на перший погляд. Бо історія стосунків людини і тварини у книжці Винника звучить переконливо: *«Не йдеться про те, що мій Наполеон мене “слухається”. Ми – рівноправні партнери, він сприймає мене як доброзичливого друга й захисника. Не можучи говорити, він навчив мене м'яко, з розумінням й емпатією ставитися до усіх живих істот, визнаючи їх найбільшим дивом буття. Справжнім є лише зв'язок, у якому нема примусу. Ми з Наполеоном уміємо це цінувати»*.

³ Mancher Vogel singt nicht Tag für Tag aus Freude.

Свобода слова: глобальні манівці для легковірних⁴

Читачі українських книжок Любомира Винника «У затінку Венери» і «За крок від Содому» мали змогу переконатися, наскільки неконвенційним і незалежним від «трендових» переконань є їхній автор. Він далекий від політкоректності, це правда. Його розум ущипливий, гострий, сатиричний і безкомпромісний. Його погляди часто радикальні, але ця радикальність – метаполітична. Вона – не просто психологічна, а, як сказала, і фізіологічна домінанта його характеру. *Кактуси, яких ніхто не торкає, не коляться*⁵. Але він – кактус, якого торкають «надмірності» ліберального суспільства і людської природи. (Про всяк нагадую: почуття міри в кожного своє.) Своєю неконвенційністю він дражнить і лівих, і правих. «Мовчи, язичку, їстимеш пшеничку», – це точно не про Винника. Багато в чому з ним можна не погоджуватися. Але годі не погодитися, що *«життя коротке, і саме це не дозволяє його продовжити»*⁶, що *«шляхетність – це вкласти довіру без гарантій»*⁷, що *«ризик – невід’ємна частина безпеки»*⁸ і що *«переосмислення відбувається за кошт мислення»*⁹.

⁴ Meinungsfreiheit: Die globale Irreführung aller Leichtgläubigen .

⁵ Kakteen, die keiner berührt, stechen nicht.

⁶ Die Kürze des Lebens verunmöglicht, dass man es verlängert.

⁷ Edel. Vertrauen investieren, ohne Gewähr zu haben.

⁸ Risiko. Bestandteil der Sicherheit – unabdingbar.

⁹ Umdenken findet auf Kosten des Denkens stat.

ТАЄМНІ ЗНАННЯ

Ми приїхали до Берна березневого пополудня. Погода була не вельми – меланхолійно мжичив дощик, відчувалася близькість холодних Альп. Та енергія міста, в якому столична елегантність у досконалих пропорціях поєднана із затишною європейською провінційністю, хвилювала більше, ніж примхи погоди.

Монументальна архітектура пізнього середньовіччя у незвичайному приальпійському рельєфі. І, звісно ж, річка. В одному місці річці Аре забракло сил прокласти своїм зеленим водам оптимальний прямий шлях, і вона змушена була обігнути непіддатливу ділянку. Та, не бажаючи занадто віддалятися від цих місць, за якусь сотню метрів круто повернулася й потекла майже паралельно собі в іншому напрямку. На фото зверху це виглядає так, ніби чиєсь серце раптом дуже захвилювалося й зубець кардіограми піднявся незвично, загрозливо високо.

Але це не інфаркт, це просто захват.

Центр Берна якраз і розташований у цьому вузькому зубці кардіограми. Вулиці утворюють сітку майже ідеальної форми, кожна клітина сітки обрамлена каменицями з XVI–XVIII сторіч. Середньовічні міські колодязі, прикрашені

кольоровими скульптурами, класично бруковані вулиці. Монотонні, однаково сіро-зеленкуваті фасади з піщанику наскрізь пронизані аркадами з низькими важкими склепіннями; коли дощик занадто набридав, ми ховалися в аркадах, розглядаючи вервицю схованих за ними крамниць і кав'ярень.

За два місяці після відвідин Берна я прочитала таке: *«Я люблю Берн. Це гарне, автентичне й радісне місто. Навіть у великий дощ під аркадами, що ведуть обабіч вулиць, можна пройти все місто й не змокнути»*. Чоловік, який це написав, провів у Берні сім років життя – від 1902-го до 1909 року. Його думки, народжені під бернськими аркадами, невдовзі перевернули найавторитетніші уявлення про природу Всесвіту. Його ім'я – Альберт Айнштайн.

Вулиця Крамгасе, на якій Айнштайн винаймав помешкання, лежить ідеально посередині утвореного річкою півострова. Початок вулиці прикрашає найвідоміша вежа Берна, Дзвіниця Часу з курантами, бій яких супроводжується трьома «кукуріку» півня. Ближче до Дому Айнштайна стоїть один з найстаріших колодязів міста з фігурою ведмеда, який у шоломі, з мечами за поясом і щитом у лапах. Кольори фігури контрастують із суцільно сірими фасадами довкола.

Свої п'ять революційних для розвитку світу статей двадцятишестилітній Айнштайн писав вечорами і в неділю, бо в інший час – шість днів на тиждень по вісім годин щодня – працював у патентній службі. Скромний службовець, який після студій теоретичної фізики в Цюриху не отримав не те що викладацького, а навіть учительського місця, ходячи на службу й бавлячи вечорами малого сина, роздумував про закони збереження енергії і матерії. Про те, що ні енергія, ні матерія ніколи нікуди не пропадають, лише перетворюються. Це було відомо. Але як ці дві субстанції пов'язані між собою? І ось тут сталося щось неймовірно зухвале, щось

подиву гідне: Айнштайн просто поставив між ними знак рівності. Енергія і матерія – одне й те саме! Енергія дорівнює масі, помноженій на швидкість світла у квадраті. Будь-яка енергія рухається зі швидкістю світла. Енергія руху пропорційна масі, звідси квадрат. Намагаючись зрозуміти формулу $E=mc^2$, я – людина, якій завжди була цікава не так фізика, як метафізика, – думаю про постійну Божу присутність у кожній точці простору...

З'ясувавши простий і геніальний зв'язок між енергією й матерією, Альберт Айнштайн заходився обмірковувати те, як ці дві поведяться у просторі й часі. Здається, непоганим стимулом для роботи служила ще й та обставина, що його платня службовця третього рангу в патентній службі була занадто скромна, щоб молода сім'я з малою дитиною почувалася впевнено. Айнштайн прагнув повернутися у світ науки.

Але не лише це.

Передовсім загадка. Хвіст лева, як він казав. І бажання побачити цілого лева.

У книжці «Помилка Айнштайна» американець Давід Боданіс пише, що

науковець був переконаний: з простором, часом і всіма речами, які перебувають у їхніх рамках, усе мусить бути так само просто, як і з масою й енергією. У наступній статті фізика, опублікованій того ж 1905 року в авторитетному берлінському часопису «Annalen der Physik», йшлося про відносність часу. Про те, що покластися в нашому світі можна хіба що на швидкість світла, бо тільки вона є абсолютно незмінною. («Я – Світло для світу»...) А сталість часу і простору, в яких ми живемо, залежатиме від нашого руху й точки, де ми якраз перебуваємо. Що швидше рухається тіло, то повільніше минає його особистий час, і навпаки. Тривалість хвилини залежить від того, де і як ми проводимо цю хвилину...

Два роки після публікації п'яти сенсаційних статей в авторитетному берлінському часопису «Annalen der Physik» не діялося нічого. Айнштайн продовжував щодня ходити у свою патентну службу, щоправда, його підвищили на посаді до службовця другого рангу. Родина переїхала з квартири біля Дзвіниці Часу. Але жоден європейський університет не кинувся шукати генія. Ба більше, коли він зголосився до Бернського університету в надії отримати місце викладача, від нього зажадали дисертації. Він подав свої п'ять статей, але їх відхилили, наполягаючи на дисертації. Його взяли до університету тільки 1908 року, після захисту наукової роботи. Однак семінари Айнштейна відвідували одиниці...

Повертаючись від університету на пагорбі, звідки відкривається розкішний вид на середмістя й круту петлю річки, ми збочуємо ліворуч, щоб оглянути дещо модернізовану монументальну споруду в стилі історизму. Це «Конфедеративна служба інтелектуальної власності» – так офіційно називалася патентна служба. У цьому будинку розташовувався й телеграф, сьогодні тут «SWISSCOM». Оминаючи кав'ярню «Einstein» із салоном для курців, ми покидаємо Берн, уже коли темніє. Альберт Айнштайн покинув це місто в жовтні 1909 року; знання, які він відкрив світові чотири роки перед тим, усе ще залишалися для Берна таємними...

І все ж Берн не був для Айнштейна злим вітчимом. Радше простакуватим, але добродушним дядечком, який не дуже розумів значення й вагу висновків свого небожа й навіть не підозрював за ним геніальності. Цей провінційний вуйко Берн був не надто уважним до молодого науковця, але забезпечив йому дах над головою, скромний щоденний хліб і внутрішній спокій. Якраз те, чого Айнштайн потребував, щоб прочинити наступні двері, яких до нього не помічав ніхто. «Я сидів у своєму кріслі патентної служби в Берні, і раптом

у мене сяйнула думка: особа, що перебуває у стані вільного падіння, не відчуває власної ваги. Я був приголомшений. Ця проста думка глибоко вразила мене. Вона вказала мені напрямок до теорії гравітації».

Шлях до цієї теорії виявився довгим, тернистим і тривав щонайменше вісім років. Упродовж нього інтенсивно мінялися декорації: нові міста, інша дружина, болісна розлука з синами. Сумніви, пошуки, помилки, слава.

Родина, в якій народився Айнштайн, не надавала особливого значення релігії й вірі в Бога. У другій половині XIX сторіччя в Німеччині утверджувався модерний капіталізм, витісняючи містичне й непрагматичне. Тому в родині Айнштайнів, єврейських підприємців середньої руки, не акцентували на релігійності. Справи у підприємців-євреїв ішли краще, якщо вони особливо не різнилися, були асимільовані до культури, що домінувала в суспільстві. І все ж разом з відвідинами католицької гімназії в Мюнхені батьки забезпечили своєму синові приватні уроки іудаїзму, внаслідок яких він до дванадцятилітнього віку ретельно й по-дитячому свідомо дотримувався основних правил цієї релігії. Хоча вже в підлітковому віці Айнштайн віддалився від релігійного сприйняття життя, але підвалини було закладено.

Крім того, як слушно написав один поет, багато що в нас старіше від нас. Розвиток особистості великою мірою обумовлений її генетичними нашаруваннями, які є надбанням попередніх поколінь. «Інтуїтивний дух – святий дар, а раціональний розум – вірний слуга. Ми створили суспільство, яке звеличує слугу й забуло про дар», – писав Айнштайн. Інтуїція – знання, що є властивістю духу кожної людини, – очевидно, шліфується протягом багатьох поколінь, і духовні чинники тут грають визначальну роль. Минулі покоління з родини Айнштейна шліфували свою інтуїцію читанням Тори й Талмуда. В кінці життя,

1954 року, в одному з листів науковець пише: «Я не вірю, що Бог – особистість, я на цьому завжди наголошував і ніколи цього не заперечував. Якщо в мені й живе якась віра, яку можна назвати релігійною, то це безмежне зачудування тим, як побудовано світ...».

Релігії вже нема, але є зачудування, і воно ще релігійне.

І про дар тут не забули.

Відомо, що і цей світ, і ми в ньому створені з запасом, на виріст. І Всесвіт, і людина використовують лише незначну частку потенціалу, який заклав у них Творець. Тих використовуваних п'яти відсотків людині вистачає на те, щоб досягати фантастичних технічних успіхів, будувати надскладні машини, komponувати й виконувати божественну музику. І все ж є щось, із чим людина собі ніяк не дасть ради: внутрішній хаос, туман, невизначеність, нечіткість. Кожен бачить в тумані щось своє і надає йому чіткості на свій лад. Старі дороговкази загубилися в інтерпретаціях, нові найчастіше заводять у ще густіший туман.

Такі думки навіяло на мене дощове надвечір'я в Берні. Думала я про те, що більшість із нас не засвоїли простого й геніального уроку з фізики. Ми живемо так, ніби Айнштайн ніколи не з'ясував, що енергія може ставати матерією, й навпаки. У кращому разі ми просто як метафору сприймаємо те, що життєво потрібно сприймати буквально. Для нас досі не має жодного значення, що будь-яка енергія, – а особливо найвищі її форми: слова, думки, – потенційно матеріальна. Нас не переконує навіть те, що Слово стало Тілом, хоча ми з усіх сил вдаємо, що віримо.

Відкрите і доведене понад сто років тому для більшості з нас і далі залишається таємними знаннями. Не те щоб їх від нас хтось приховував, вони всім доступні, розуміння їхньої суті не потребує ні особливої обдарованості, ані великого інтелекту, адже ці знання спираються на досвід, який

має кожен з нас. Попри свою абстрагованість, вони легко даються унаочнити.

І все ж ми їх не засвоїли.

І, до речі, щодо метафізики: префікс $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}$ означає «позаду», «після».

«ХТО ШУКАЄ ПРАВДУ, ТОЙ ШУКАЄ БОГА...»

Слово «святий» чи «свята» перед будь-яким іменем на палітурці книжки майже завжди означало, що книжку я не читатиму. Адже ті нечисленні історії з життя святих, які все ж читала, поглиблювали некомфортне відчуття власної неповноцінності. Отож і з цією авторкою у повному невіданні я розминалася багато разів, у кількох країнах і містах, на сторінках кількох книжок.

Ця зустріч могла трапитися зі мною ще років двадцять тому, наприклад у школі домініканок (щоправда, авторка викладала не поблизу Відня, а в містечку Шпеєрі у Пфальці). Або в чеському Граніце на Мораві, де 1915 року вона служила сестрою милосердя в лазареті, організованому у Воєнній вищій реальній школі. (Саме там, де зо два десятиліття до того вчилися Рільке, Музиль і Вільгельм фон Габсбург.) У Граніце я опинилася влітку 1997-го, але до зустрічі не дійшло... Кілька разів я розминалася з нею у місті, де 1891 року вона з'явилася на світ, – Вроцлаві, а минулого року не роздивилася її в Кельні. Хоча там вона стояла на Біржовій площі відразу в трьох подобах.

Її звуть Едіт Штайн.

А ще – Тереза-Бенедикта-Хреста.

Мою увагу привернули її слова, які минулого року випадково почула в радіопередачі. Йшлося про різницю між жіночим і чоловічим інтелектуальним досягненням дійсності. Едіт Штайн писала на цю тему приблизно таке: чоловік мислить радше аналітично, розбираючи об'єкт на складники, а жінці притаманне синтетичне, об'єднувальне мислення, що зводить все до цілості, спрямовує на співіснування. У цій тезі, сформульованій приблизно 90 років тому, мене покорило насамперед те, що тут не було ані протиставлення, ані ієрархії; у ній утверджувався принцип досконалої єдності й рівності: жіноча й чоловіча сутності – два боки однієї медалі. А медаль, як відомо, не може бути з одного боку більша, а з другого – менша, з одного боку головніша, а з другого – менш головна...

І ось недавно я усвідомила, що живу неподалік Фрайбурга, одного з найголовніших, найзнаковіших для Едіт Штайн міст. Тут за короткий час вона зазнала тріумфу й падіння. Сто років тому в університеті Фрайбурга двадцятишестилітня асистентка Едмунда Гуссерля відмінно захистила свій докторат з філософії. Але Німеччина 1917 року ще була не готова до того, щоб жінка, а до того ж єврейка стала професоркою філософії в університеті. Отож життєвий шлях докторки Штайн стрімко повернув убік.

Феноменологія Гуссерля акцентувала на тому, щоб суть предметів і явищ аналізувати й описувати як феномени у формі переживання, що відбувається у свідомості. Гуссерль не був віруючою людиною, відправним пунктом його методу пізнання була «чиста свідомість». І все ж, пояснюючи механізми феноменології, він порівнював їх з релігійним наверненням. Приблизно від 1917-го до 1922 року Едіт Штайн, яка вже мала за плечима досвід сестри милосердя у лазареті, смерть наставника Адольфа Райнаха й болісну поразку в коханні, сформувалася як цілком самостійна філософиня, відштовхуючись у своїх пошуках не від «чистої

свідомости» Гуссерля, а від релігійного переживання. Атеїзм, який вона вибрала в підлітковому віці і який залишався актуальним під час її навчання в Геттінгені, під натиском глибоко проаналізованого інтенсивного життєвого досвіду поступався релігійній вірі. Апогеєм стало хрещення в католицизм 1922 року.

Трохи згодом вона писала: *«Існує такий стан спокою в Господі, стан повної відмови від будь-якої духовної діяльності, стан, у якому нічого не плануєш, не ухвалюєш жодних рішень, а передовсім не вдаєшся до жодних дій, полишаючи на волю Божу все, що має статися... Цей стан я пізнала після того, як одне пережиття, що перевищувало мої сили, повністю позбавило мене духовної енергії й паралізувало здатність до дії. У ситуації такого паралічу й нестачі життєвих сил спокій у Господі є чимось геть новим і особливим. Спочатку мертва тиша. Потім на її місці з'являється відчуття захищеності, й тебе більше анітрохи не турбують відповідальність і обов'язок діяти. Піддавшись цьому відчуттю, поступово починаєш сповнюватися новими життєвими силами й діяти знову, без найменшого напруження волі. Цей живильний струмінь виявляється джерелом дії й сили, яка не є твоєю і яка, не вимагаючи від тебе нічого, просто діє в тобі»¹.*

І ось ми у Фрайбурзі. На схід від міста видніються м'які лінії Шварцвальду. У кварталі вілл, звідки ми червневого суботнього ранку стартуємо до міста, буйно цвіте бузина, розкішно пахне півоніями й суницями. Співають дрозди, як, мабуть, і сто років тому. Фрайбург невеликий і дуже затишний. Середньовічні фахверкові будинки, міські брами з масивними вежами, трамваї, що, як порівняти

з базельськими, теж виглядають історичними. Середмістям тут збігають кришталево чисті потічки в естетичних брукованих ровах. До початку XIX сторіччя тут господарювали Габсбурги. Посередині міста височіє головний храм, готичний Мюнстер, у якому є модерний вітраж з зображенням Терези-Бенедикти-Хрести, а серед символів, що оточують її, – зірка Давида.

У місті, назва якого починається зі свободи, здається, усе дихає нею. На пішохідній вулиці, акомпануючи собі на гітарі, співає молодий чоловік, і в тому, як він це робить, теж вгадується свобода. Місто молоде й динамічне, рукою подати до Франції, навсібіч видно гори, але їхнє кільце свободі не загрожує. Неподалік від центру височіє крута замкова гора, замку, щоправда, більше нема. І як вінок – напис на фронтоні Фрайбурзького університету: *«Wahrheit wird euch frei machen – Правда вас вільними зробить»*.

Цей девіз видався мені символічним у несподіваному контексті. Правда вас вільними зробить... Безперечно, це дещо скорочена прихована цитата, алюзія на слова Христа, які він адресував тим, хто цікавився його вченням: *«Як у слові Моїм позостанетеся, тоді справді Моїми учнями будете, і пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить!»* (Єв. від Івана 8,32). У тому, як один з найдавніших німецьких університетів, щоб мотивувати своїх студентів, позбавив контексту слова Христа, що стосувалися конкретної правди християнства, немов у краплі води відображається спосіб, у який Західна Європа це християнство засвоїла. Лише одну його частину. Прагматичну й раціональну, потрібну для плідного й мирного співжиття. Ту, яка служить непомильним етичним орієнтиром і не дасть загинути в хаосі. Натомість містичне Христове *«як у Слові моїм позостанетеся...»* залишилося поза її увагою. Але й це добре. У Східній Європі, здається, усе навпаки...

Але Едіт Штайн засвоїла все в досконалій повноті.

¹ Цитується за архівом Едіт Штайн. Переклад з німецької Г. Петросаняк.

Якраз у фрайбурзький період пошук правди став для неї найважливішим.

Майже протягом двадцяти років – від 1917 до 1937-го вона з незначними перервами листувалася з одним львів'янином. Його звали Романом Інгарденом, він теж навчався в Гуссерля у Геттінгені й Фрайбурзі, а згодом був професором Львівського університету. Згадуючи спільне перебування у Фрайбурзі, Едіт Штайн пише до Інгардена: *«Пригадуєте, як Ви тоді сказали мені, що я “занадто католичка”? Тоді я вас не зрозуміла. Сьогодні розумію. І знаю, наскільки Ви мали рацію. Моє сприйняття й справді було католицьким. Але оскільки тоді католицька догма з її наслідками була мені чужа, я не могла виправдати те, що відчувала, а тому розум і чуття об'єдналися, щоб вчинити насилля над серцем. Що з того вийшло, Ви знаєте»*. У листі йдеться про 1917 рік, 1919-го Інгарден одружується.

Не отримавши місця в університеті, від 1923 року докторка Штайн викладає у школі домініканок в містечку Шпеєрі. Там вона затрималася на майже десять років, написавши в цей час десятки робіт, серед яких праці про теологічну антропологію, питання статі, теоретичні засади освіти жінок тощо. Вона багато виступає з доповідями й хоче реформувати жіночу католицьку школу. В гендерному питанні Едіт Штайн випереджує час – вона відхилила поділ професій на чоловічі й жіночі, а також вважала, що у Святому Письмі про панування чоловіка над жінкою не йдеться.

У контексті засад щодо освіти жінок Штайн говорила про дві основні ознаки, що різнять природу чоловіка й жінки.

«1. Чоловік налаштований передовсім на об'єкт, для нього природно присвячувати свої сили певній галузі (це може бути математика, техніка, ремесло, торгівля тощо), при цьому підпорядковуючись законам справи. Жінка

налаштована персонально, і це має двоякий сенс. По-перше, вона всім своїм єством присутня в тому, що робить. По-друге, особливий інтерес вона проявляє до живої конкретної особи: як до власного персонального життя, так і до інших людей і справ, які їх стосуються.

2. Підпорядковуючись конкретній галузі знань, чоловік легко розвивається у вибраному напрямку. В жінці живе природне прагнення до цілості й замкнутості, і це теж у подвійному сенсі: вона сама хоче стати цілісною, всебічно розвинутою людиною і допомогти в цьому іншим. Жодна з цих даних від природи характерних рис сама собою не є цінністю, у них навіть криються великі небезпеки, але якщо їх правильно розвивати, вони можуть утворити щось дуже цінне».

Якщо для жіночої статі загалом шлюб і материнство є першим покликанням, то це не означає, що так мусить бути в кожному індивідуальному випадку, вважає Едіт Штайн.

З листів до Інгардена цього періоду видно, що вона не припиняє цікавитися й «світською» філософією, іноді навідує у Фрайбурзі Майстра (так вона називає Гуссерля), але її серце вже деінде. В одному з листів вона пише: *«Будь-яка метафізика, яка бере початок з духу філософа й оформляється у “систему”, завжди залишатиметься перш за все плодом фантазії, а якщо в ній є зерно правди – то це щасливий випадок»*.

У кінці 1933 року, по приході до влади нацистів, Едіт Штайн змушена покинути університет Мюнстера, в який влаштувалася рік перед тим, і поселитися в монастирі кармеліток «Марія Миру» в Кельні. У листі 1934 року вона пише Інгарденові: *«Отож минуло два тижні, як по Едіт Штайн задзвонили дзвони. Її більше нема, є сестра Терезія-Бенедикта-Хреста. Для щоденного вжитку це ім'я трохи задовге, отож зазвичай її кличуть сестра Бенедикта. Вона носить брунатний габітус і білу накидку новіціатки...*

Посилає Вам фото, на якому Ви побачите, як вона виглядала в оджах невісти. І ще одне, текст, на якому розкаже вам дещо з історії її душі. Додатковий примірник останнього – для Вашої дружини».

Кармелітки були близькі Едіт Штайн ще від її хрещення, до якого вона прийшла великою мірою завдяки Терезі Авільській. Протягом п'яти років сестра Бенедикта веде життя звичайної монахині, працюючи над своїми книжками. Вона перекладає Тому Аквінського й пише метафізичний твір «Скінченне й вічне буття». Посилає листа папі з проханням втрутитися й захистити від переслідувань німецьких євреїв. Але папа відповідає лише коротким благословенням...

У кінці 1938 року нацисти довідуються, що кармелітка докторка Штайн – єврейка. Своє єврейство вона розуміє як призначений їй, присутній в її імені Хрест. Їй вдається перебратися до монастиря у Голландії, але в серпні 1942 року в рамках полювання нацистів за охрещеними євреями її арештовують. Вона гине в газовій камері Аушвіца із зіркою Давида на габітусі кармелітки...

Спадщина Едіт Штайн налічує понад двадцять книжок. Крім уже названих, це студії і переклади Діонісія Ареопігита, переклад праці «Ідея університету» Джона-Генрі Ньюмена. А ще – автобіографія, де є такі слова: *«У своїх мріях я завжди бачила перед собою блискуче майбутнє. Я... була переконана, що призначена для чогось великого, і зовсім не належу до вузького буржуазного середовища, в якому народилася».*

«МАНДРІВНИК У ТЕМРЯВІ»¹

Двадцять третього листопада 2020-го виповниться сто років від дня народження Пауля Целана, одного з найбільших поетів німецької мови. Пауль Целан вважав себе австрійцем, незважаючи на те, що народився у Чернівцях 1920 року, після розпаду Австро-Угорської імперії. Підґрунтям ідентичності є мова, рідною мовою Пауля Целана була німецька. У цьому сенсі Целан народився у вигнанні. Румунський світ не став його світом, хоча завдяки навчанню в гімназії юнак опанував не лише румунську, що була мовою викладання, але й французьку. Згодом, під час приходу перших совітів і німецької окупації, до цих мов додалися ще російська й англійська.

Глибокі знання щонайменше чотирьох іноземних мов, інтенсивна перекладацька праця з прозовими і поетичними текстами дозволяли Целанові робити теоретичні узагальнення щодо можливостей і меж мови як такої. Саме тому його цікавили і програмні роботи Мартіна Гайдеггера на цю тему. В домашній бібліотеці Целана в Парижі книжки Гайдеггера були щонайменше з 1951 року.

¹ Так Пауль Целан називає себе сам у листі до Макса Ріхнера 1948 року.

Історія першої зустрічі Пауля Целана і Мартіна Гайдеггера 1967 року добре відома, її в деталях описало й проаналізувало чимало поважних авторів. Цю зустріч можна вважати символом конфронтації віч-на-віч двох тісно пов'язаних і водночас розділених безоднею світів: найбільший поет німецької мови, єврей, який втратив у Голокості матір і батька, зустрічається з найбільшим мислителем німецької мови, німцем, що Голокост не лише не засудив, але – хай і непрямо – сприяв йому.

Що в цій зустрічі виявиться важливішим: зв'язок чи безодня?

Двадцять років тому в стані молодечої перекладацької наївності мені довелося перекладати вірш, що його Целан написав за кілька днів після зустрічі з Гайдеггером. Вірш датований першим серпня 1967 року, його назва відлякує своєю похмурістю. Він називається «Todtnauberg». Тодтнауберг – село у Шварцвальді, німецьке слово «Tod» означає смерть, «Berg» – гора. Там, на висоті трохи більше тисячі метрів над рівнем моря, досі стоїть літній будиночок Мартіна Гайдеггера, куди двоє відомих чоловіків разом приїхали після Целанового читання в університеті Фрайбурга.

До речі, Тодтнауберг – не єдина гнітюча назва в цій місцевості. Топоніміка загалом досить привітного гірського краю, що дуже нагадує Карпати, – іноді здавалося, що ми десь у Яворові біля перевалу, – розбурхує літературну фантазію. Поблизу є село, що називається Notschrei (можна перекласти як «гвалт на допомогу»), потік називається Wutach (злий, лютий), а ще – село Todtmoos (мертвий мох). Це місцевість мочарів, торф'яних боліт. Й отруйні випаровування внаслідок гниття рослин – важливий мотив тутешніх легенд.

Отже, все тут запрошує до герменевтики.

Целан приїжджає сюди в особливо важкий для нього період. Його душевна рівновага дуже крихка: вона глибоко порушена багаторічною боротьбою через несправедливі

обвинувачення Клер Голль. Целан називав ці наклепи інфамією – безчестям. Напруга, що тривала роки, – наближення-віддалення до різних німецьких авторів, які часто, навмисно і нехотячи, ранили поета висловлюваннями щодо Голокосту і його поезій на цю тему, – теж неабияк розхитала Целанове здоров'я. Як і взаємини з Інгеборг Бахман. Певний час перед поїздкою до Німеччини Целан проводить у психіатричній клініці. Дозвіл на цю подорож він змушений отримати в лікарів.

І ось зустріч з Гайдеггером.

Безодня, що лежала між ними, після зустрічі лише поглибилася.

Постає вірш, який про це розповідає. Подаю виправлену версію свого перекладу двадцятилітньої давности.

Todtnauberg

Arnika, Augentrost, der
Trunk aus dem Brunnen mit dem
Sternwürfel drauf,

in der
Hütte,

die in das Buch
– wessen Namen nahms auf
vor dem meinen? –
die in dies Buch
geschriebene Zeile von
einer Hoffnung, heute,
auf eines Denkenden
kommendes
Wort
im Herzen,

Тодтнауберг

Арніка, очанка,
пиття із жолоба
з жеребом зірки на нім,

у
хатині,

занотований в книжку,
– чиї імена вона
прийняла до мого? –
в ту книжку
рядок занотовано
про надію сьогодні
у серці
на слово
грядуще
мислителя,

Waldwasen, uneingeebnet,
Orchis und Orchis, einzeln,

Krudes, später, im Fahren,
deutlich,

der uns fährt, der Mensch,
der's mit anhört,
die halb-
beschrittenen Knüppel-
pfade im Hochmoor,
Feuchtes,
viel.

галяви лісові, незаймані,
орхіс і орхіс, окремо,

нестямне згодом, в дорозі,
виразно,

той, хто нас везе, людина,
теж це слухає,
напів-
прохідні, мощені кийками
стежки у торфовім багні,
сирість,
надмір.

Інтерпретації цього вірша присвячено безліч сторінок, до них мені годі щось додати. Та і сам Целан розповідає про цю зустріч у листі до дружини за 2 серпня 1967 року: *«Згодом в авто дійшло до серйозної розмови, в якій я говорив чітко. Пан Нойман, що був свідком, згодом сказав мені, що ця розмова має епохальне значення. Сподіваюся, Гайдеггер візьметься за перо й напише кілька сторінок, які стосуватимуться цієї розмови й стануть попередженням у зв'язку з нацизмом, що знову піднімає голову»*.

Мене, крім усього іншого, цікавила ботаніка. На кожнім кроці в Тодтнауберзі я бачила знайомі з дитинства квіти. Неподалік від хати Гайдеггера з'явилися зозулинці – латинська назва «орхіс». Німецькою вони називаються «хлоп'ячим зіллям», бо з грецької слово «орхіс» означає ще й сім'яники, чоловічі статеві залози. Тут ми побачили й арніку, що не лише відома завдяки спазмолітичним і протизапальним властивостям, але й має наркотичну, а також абортівну дію. Трапилася нам і очанка, яку застосовують для лікування очей.

Перед Гайдеггеровою хатою бачили й прикрашену дерев'яною зіркою водойму, з якої пив тоді Целан. З'ясувалося,

що слово «Brunnen» з Целанового вірша – насправді не криниця, а дерев'яний жолоб – на Гуцульщині подібний називають коритом. Зірка – прикраса, вирізана з верхньої частини стовбура, що стоїть біля жолоба, – нагадує жереб. І трохи – зірку Давида.

Без сумніву, головна батьківщина Пауля Целана – німецька мова. А ботаніка – друга, дуже важлива вітчизна, яка, як і мова, була з ним усюди. Точніше, предмет ботаніки: дерева, квіти й трави. Починаючи з першої збірки «Пісок з годинників» і аж до збірки «Поріг дихання» 1967 року Целанові вірші повні рослин. Каштани, потойбіч яких починається світ. Мак, бузок, ясен, бук, липа, осика...

У темряві мандрівникові світять квіти й дерева його батьківщини. Він чутливий до цього світла, він іде на нього. У листі до Макса Ріхнера з Парижа 1948 року Целан пише: *«... я самотній тут... посеред цього чудового міста, де в мене – нічого, крім листя платанів»*. До речі, свою перекладацьку діяльність – дуже ретельну і продуктивну – Целан розумів як працю з органічними структурами й застосовував у ній принципи роботи з рослинами. В одному листі, ведучи мову про конкретний переклад, він цитував Гайдеггера: мовляв, текст хоче бути не просто перекладений (*übersetzt*), а... пересаджений (*übergesetzt*).

І наостанок. Японський германіст Йошігіко Гірано, знавець Целана, написав книжку *«Топонім як у-топія у віршах Пауля Целана»* («*Топонім як у-топія у віршах Пауля Целана*»). Одним з трьох таких «у-топічних» топонімів, на його думку, в Целанових віршах є Україна. Літературознавець наводить переконливі аргументи. І справді, слово «Україна» Целан вживає, здається, лише коли хоче натякнути на Вінниччину, на місцевість біля Гайсина, поблизу Південного Бугу, де в робочому таборі, який організували нацисти, загинули його батьки. Отже, смислове й символічне навантаження цього слова в такому контексті відповідне...

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.